

Erasmus.

Halála 400-ik évfordulójára.

Minden nagy ember egymagában álló.

(Emerson.)

Ha Nisárdrá¹ kellene hallgatnom, tollam megállna, mielőtt másodszor merülne ebbe a fekete festékbe, melyet németes magyar szóval tintának mondanak. Mert ez a jeles francia író és historikus, aki jónak látta Erasmussal tizenegy fejezetben 150 lapon foglalkozni, tanulmányát ilyen komoly ítélettel s egyben intellemmel fejezi be: „Művei valóságos részéből egy szó maradt meg: *kereszténybölcsselem*; irodalmi műveiből azok, melyek a tanítással foglalkoznak, túlszárnyaltattak, a polemikák kihültek, a legirodalmiabbakat egyik nemzet sem vállalja, már csak némely tudós olvassa s az is kénytelen ezer év előtti szótárhoz folyamodni. Erasmus tehát meghalt.“ Így ír Nisard. Ugyanez a francia író még ezt is mondja: „Erasmus a munka és a tudomány jeles martirja, aki elvetette, amit mások aratnak, kidolgozta, amit mások tökéletesíteni fognak, aki mindig mások számára dolgozott, kinek szelleme élénk, szabad, leleményes volt, noha egy kihalt nyelv (a latin) köpenyébe burkolva. Páratlan ember, kiben a régi az új idő lelkével ölelkezik, aki Nyugateurópában kivívta, hogy a mult a jövővel kezdet fogjon s a tudományok újra születését biztosítsa.“

A mindig szellemeskedő francia írónak könnyű megbocsátani, hogy önmagát megcáfolta, mert beválik szónoki fogásnak. Minket pedig felbátorít, hogy foglalkozzunk ezzel a páratlanul szellemes, állandóan munkálkodó, mindig a renaissance, a papizmus Scilla és Charibdis között evező íróval, nemcsak azért, mert a jelen évben lesz halálának 400-ik fordulója, hanem azért is, mert Erasmusnak abban oroszlanrésze van, ami jót és rosszat a keresztény és tudományos világ a XVI. évszázadnak köszön.

E sorokon már jó ideje száraz volt a tinta, amikor egy jó barátom szíves volt átadni a híres Zweig (Stefan) Erasmusról írt könyvét. Ő is azt mondja: az egykor világhírű írások szava alig hallatszik át a mi korunkba; más újítók erősebb és szenvedélyesebb fellépése háttérbe szorította az amúgyis nehezen megfogható, ellentétes megvilágításban fénylő alakját. „Világosan, határozottan mondjuk meg, miért drága előttünk ma is, s különösen ma, a nagy, az elfelejtett Rotterdami Eras-

¹ *Nisard-tanulmányok.* Magyar Tud. Akadémia kiadása. Ford. Vajda János. Bp. 1873.

mus emléke: a Nyugat valamennyi írója közül ő volt az első öntudatos európai, az első harcos békebarát, az ember és szellem-szerető humanista ideal legtisztább védelmezője.“

Erasmus rendkívüli sége születésével kezdődik. Rotterdam mondja magáénak, de — mint illik a nagy férfihoz, — vita folyik, hogy 1466 vagy 1467-e a születésének az éve. Ő az 1466-ot fogadta el, de az irodalom 1467. október 27—28. éjszakájához ragaszkodik. Ennél is érdekesebb a származása: apja és anyja nem voltak törvényes házastársak. Atyja családi nevét (Gerhard) nem használta. Az akkori divat szerint írói nevet vett föl, melyet a családi névből latin-görög szerkezettel állított elő. Neki is, mint a legtöbb nagy embernek, élte kezdete nagyon nehéz volt, sőt a folytatása sem mondható könnyűnek. Egyáltalában Erasmust, az embert, nagyon nehéz megközelíteni, az író pedig alig lehet megismerni. Bár egyetlen nagy embernek sem volt annyi életrajzírója, mint neki, ma is sürgetik az elfogulatlan, a korához, egyéniségéhez, rengeteg munkásságához méltó, hatásának titkait és kiterjedését átfogó és méltató életrajzot.

Jó ideig, s talán mindvégig bűnéül rótták fel, hogy törvénytelen ágyból született. Az sem az ő hibája volt, hogy gyámja és a rokonok az apjától örökölt szép vagyonából kifosztották. Arról is lehet elmélkedni, hogy a törvénytelen születés, a szegénységgel együttjáró nyomor, a gyenge táplálkozás, a könyöradományok kívánása és elfogadása csak egyedül az ő hibájának tudható-e be. Kérdés az is, hogy az igazi találat csak azé az emberé-e, akit a Múza megajándékozott vele, vagy másé is, koráé, melyben megjelent, és az egész emberiségé, amely között szétterjedtek fénysugarai. E kérdés körül nagy bizonytalanság, sőt vétkes hiba van. Ha az újszülött, — legyen az Jézus vagy Dante, — csak azé az anyáé, aki szülte, ha ahhoz nincsen joga sem a környezetének, sem a társadalomnak, sem az államnak; ha a humanizmus, az emberszeretet, az újszülött megjöttekor zárt ajtót talál, ha Kant vagy Emerson csak akkor jó emberszámba, amikor világrengető eszméket és gondolatokat áraszt szét maga körül, vagy miként Napoleon világforradalmat termel, akkor az ember fogalmát újra kell értékelni és új világitásba kell helyezni.

Erasmus törvénytelen ágyból, de jó családhoz tartozó művelt anyától született. Atyja magáénak ismerte el és testvérével együtt tisztességesen gondoskodott róla. A házasság szentsége és a közkerékes bírálata csak akkor lehet alapos és helyes, ha figyelembe vesszük a kor felfogását és az akkori európai viszonyokat. A műveltség, a tudományok és a művészetek Erasmus születése idejében Olaszországban virágoztak, de mind a hitélet, mind az erkölcsi felfogás tisztasága sok kívánnivalót támasztott. Általában minden, ami az életre és a haladásra vonatkozott, sürgette a renaissance-ot, a megújulást. A férjes nők igyekeztek egyenlők lenni férjeikkel, sőt voltak amazonok, akik túlszárnyalták a férfit. A leányokat a női köröktől távol tartották, hogy kiműveljék magukat. Azonban a szabad nőknek nagy teret engedtek, sőt a nős férfiak is kitartással látogatták, s igyekez-

tek továbbra is megtartani jóvéleményüket.² Az olasz felfogás áttért Középeurópára s a papok erkölcsi felfogása fölötté bő teret nyitott a női jellem lebecsülésére.

Erasmus származásán tehát kora nem botránkozott meg. Erre mutat az is, hogy nevelését a szülők szerzetes barátok kezére bízták. Élénk eszű és akaratos volt, gyámja tudatlan, erőszakos és kegyetlen. Közben az apai örökség a gyám kezében eltűnt, s ekkor Erasmus pappá lett. A zárdai élet azonban nem volt inyére. Amikor pártfogója 19 éves korában Párizsba vitte az egyetemre, azt hitte, hogy itt már kielégítheti tudományszomját. Csalódott. Az egyetemi másfél év alatt silány testi és lelki ellátásban volt része, mint maga mondja: „Onnan semmit sem hoztam magammal, csupán a betegségben lezüllött testemet és egy rakás férget“ (Colloquia). Ekkor már egészen magára volt utalva és, veleszületett hajlamának engedve, megkezdette vándorlását. 1497-ben Lord Mountjoy fiával átment Oxfordba, onnan visszatér Párizsba, majd Hollandiában s ismét Cambridgeben telepedett le, ahol megszerezte a teológiai doktorság első fokát s később Turinban a második fokot. Sűrű vándorlásai közben sok jeles tudóssal és előkelő férfival ismerkedett meg.

A szerzetes Erasmus oly sokat forgott az ébredezni, a régiből az újba áthajolni kezdő korban, hogy világfi lett belőle. Ezt a sajátos egyéni vonást nagyon elősegítette a humora, a világ és az emberek kigúnyolására ösztönző hajlama. Sem barátai, sem ellenfelei nem rúdtak tisztába jönni vele; ha a világiak kifogásolták ízlést sértő nyelvét, a pápa kegye és pártfogása megvédte. Ha könyve, a *Balgaság dicsérete* (1519), minden rendű és rangú foglalkozást kigúnyolt, *Újtestamentuma* meglepte és ámulatba ejtette a reformra vágyó világot.

Ebből a pár megjegyzésből is sejteni lehet, hogy Erasmussal tisztába jönni fölötté nehéz, de épp olyan mértékben izgató és kíváncsú is ez a kérdés.

Állapítsuk meg, hogy élete, amely 1467-ben kezdődött és 1537-ben végződött, a legzavarosabb átmeneti korszakra esett. Országok és fejedelemségek élete hullámozó bizonytalanságban van. A tudást és ismeretet még csak az írott betű gyarapítja és az is javában csak a kolostorokban. A nyomtatás csak kezdő, zsenge korát éli. Az olasz renaissance oly nagy hódításokat visz végbe, hogy hatalmába keríti a nagy magyar fejedelmet, Mátyás királyt is, akinek azonban még mindig a kéziró és képiró művészek termelik a ma is híres, nevezetes Corvináit. Nyomtatás és könyvírás helyett a kardélezés, a török ellen védekezés a mindennapi gond. Európa közepén a Habsburgok uralma fenyegeti a franciákat s a háborúban hallgatnak a múzsák, és mégis, ilyen nagy bizonytalanságok közepette, egy betegesnek látszó férfi merészen kilép Középeurópa hullámozó tengerére, mert azt hiszi, hogy a betű erősebb minden földi hatalomnál. Ez a merész ember, Erasmus Rotterdamus, akinek feje felett csak úgy csapkodnak

² Burekhardt: *Renaissance, műveltség*. II. 156. sk. 1.

a zavaró hangok, bennmarad az egyházban és mégis a racionalizmus szolgálatába áll. „Író volt és kritikusa minden tárgynak a nélkül, hogy a kérdés belső lényegét vizsgálta volna.“

Ambár nem szándékosan, de mégis minden oldalon megrázta az egyház épületét (Pattison). Többet ártott az egyháznak, mint Luther. M. Adamus mondja: pontifici Romae plus nocuit jocundo quam Lutheris stomachando. Azt vallotta, hogy egyedül a józan ész az élet irányítója. Ez a legfőbb ítélőbíró minden kérdésben, legyen az akár politikai, akár vallási. Elbájoló stílusa mellett a tudatalatti szabadság hangja teszi vonzóvá írásait. Írói tevékenysége határtalan. Számptalan kis röpírta, hatalmas foliánsai egymást érik. Ennek igazolására elég megemlítenem, hogy a kolozsvári-cluji unitárius egyházi nagy könyvtár gyűjteményében 40-nél több Erasmus-mű van. A Froben-nyomda az Újtestamentumot és a korábban írt, de jóval később megjelent *Annotationest* hatalmas foliánsokban adta ki. A testamentum s mellette az *Annotaciones* több mint 800 lap terjedelmű. Kiadta, saját jegyzeteivel és bevezetéssel látta el a régi egyházi írók könyveit: Hieronymus 1516—8, Cyprian 1520, Pseudo-Érusobius 1522, Athanasius 1527, Hilarius 1523, Ireneus 1526, Ambrozius 1527, Augustinus 1528, Epiphanius 1529, Chrisosthomus St. Mátéről 1530, Basil 1532, Origenes 1536. Ezeknek a műveknek ő adott életet, neve minden kiadványon arany védjegy volt. *Adagianak* nevezte a régi görög, latin és más írók nevezetes mondásainak gyűjteményét. Ezt a közönség annyira szerette, hogy kénytelen volt belőle új kiadásokat rendezni újabb száz meg ezer közmondással. A híres nyomdász, Froben, minden kincessel kész volt Erasmust elhalmozni.

Erasmus már a hírnév szárnyán járt, s amikor leghatásosabb könyve, az *Újtestamentum*, megjelent, Luther még Rómában tépelődött és készülődött Wittenberg felé. A két nagy elme összetalálkozott, sőt pár év múlva össze is különbözött. Ez egészen természetes volt, hiszen Luther a gyújtó tűz, Erasmus pedig a hajót szállító csendes folyam. Luther elszakad az egyháztól, Erasmus benne marad. Luther ott hagyja a zárdát, Erasmus csak kilép, de elfogadja a főpapok támogatását. Luther nemzetének anyanyelvén kezébe adja a bibliát, mert a népet kell felvilágosítani, Erasmus az Újtestamentumot görög és latin nyelven magyarázatokkal ellátva nyomtatja ki, mert a keresztény tudósok szeméről akarja eltávolítani a téves ismeretek fátyolát. Luther a fejedelmeket megnyeri a reformációnak, Erasmus a pápák segítségével behatol az egyház sötét cellái közé, mert tudja, hogy a világosság elvégzi újító munkáját.

A két nagy férfi kezdetben barátságban akart lenni. Ezt a keresztény hangulatot nyilván Luther táplálta, mert szerette volna a már nagytekintélyű tudóst megnyerni reformjának. Amikor meggyőződött arról, hogy Erasmus hajlíthatatlan, ilyen szavakkal vett búcsút vélt barátjától: „Akartam, hogy irányodat megváltoztatva táboromba állj; bár eszed és ékesszólásod nagy segítségünkre volna, de hiányozván barátságod, jobb ha úgy szolgálod az ügyet, hogy házad-

ból ki sem lépsz.“ Luther még az utolsó levelében is szeretné megnyerni Erasmust, s pártját fogja, látván, hogy oly sok ember fordult ellene gyűlölettel. „Lehetetlen, hogy téged ez ne izgatna. El nem hiszem. E teher felülmúlja erköcsi erődöt.“ Erasmus — Luther szerint — méltatlanul bántalmazott, sértegetett sokakat. Utolsó beszédében Luther gyakran esik ismétlésbe, de minden új mondatban újabb bántó megjegyzést helyez el. „Hogy nem hajolsz felém, nem foglalkozol hittani kérdéseimmel, úgy látom, konokságból teszed. Ha meg volna engedve, melléd állva azt tanácsolnám, hogy ne támadjanak oly erősen, nézzék öregségedet és hagyjanak az Urban csendesesen elszenderedni. Hiszem is, hogy megtennék, tekintettel lelki gyengeségedre. De mit tehetek?“ A dolog mindkét részről sajtóságon elmergesedett. Levele vége felé azzal vigasztalja magát, hogy Erasmus sem „harapásaival, sem szürkálásaival nem árthat neki“, s mégis ismét feléje fordul: „Jobb lenne, édes Erasmusom, fegyvereid gyengeségére gondolnod — s ha már nem tudsz a mi nézetünkhöz csatlakozni, legalább ne avatkozzál bele.“ Befejezésül így szól: „Óhajtom, édes Erasmus, hogy te ezeket a figyelmeztetéseimet őszinteségem jeleképpen fogadd el. Adjon az Úr neked nevedhez méltó lelket. S ha az Úr még nem szólít el, tedd meg azt, hogy légy tragédiánk egyszerű szemlélője, s ne növeld ellenfeleink csapatját. Legyen elég a marakodásból, ideje arra gondolnunk, nehogy egymást fölfaljuk, ami annál sajnálatosabb lenne, mert szíve mélyén egyik sem táplál rosszindulatot a vallásosság ellen, hanem mindenik ragaszkodik a maga elveihez.“

Ez a levél 1524-ben kelt, a Luther-reform után hét évvel. A reformátor győzni akar. Bármennyire hangsúlyozza is, hogy az ellenfél öreg, mégis szeretné megnyerni, mert jól tudja, hogy igen nagy tekintélye van. Az ellenségeskedés azonban ezzel nem fejeződött be. Erasmus a *Szabadakaratról* írt mérsékelt hangú értekezésével megmutatta, hogy lehet komolyan vitatkozni, sértegetés és durvaság nélkül is. Luther a *Szolgaakarattal* felelt (*De servo arbitrio*).³ Hogy némileg megítélhessük, milyen gondolatok hemzsegték a sorok között, idézzük a „szolga akarat“-ból: „Hogy Luther nem gyújtja meg Huss máglyáját Erasmus alatt, azért van, mert nem rendelkezik a Szabadakarat nagy bámulója, VIII. Henrik, hóhéradával.“

Erasmus a levélre levéllel felel. Elkésérítette a részint nyílt, részint rejtett sértegetés és támadás. „Soha nem írtál dühösebben és annyi rosszakarattal senki ellen.“ Visszautasítja azt a vádat, hogy ő istentagadó, epicureus, keresztényellenes, káromló volna. „Ha Isten-

³ Erasmus könyve (*De libero arbitrio*) 1524-ben jelent meg kis 8-r 48 levélen, Luther felelete (*De servo arbitrio*) 1526-ban 187. 8-r levélen. Erasmus szerint a vallásos irodalomban alig van nehezebben megfejthető kérdés a szabadakarat kérdésénél. Luther felelete azzal kezdődik, hogy a mások elismerése után a pálmát ő is Erasmusnak nyújtja át s ezzel beindítja további gúnyos és kíméletlen ostromát 374 oldalon keresztül.

ről és a szentkönyvekről nem úgy gondolkoznám, mint keresztény, egy nappal sem kívánnék tovább élni.“ — szól Erasmus. „... Ami engem mélyen bánt és velem együtt a jókat és a szépirodalom kedvelőit, az, hogy te fegyvert adsz a gonoszok és a lázadást sóvárgók kezébe... Nem vitázok arról, mivel tartozol te nekem és azt mikép róttad le. Ez kettőnk magánügye. Ami szívemet szaggatja, — írja Erasmus, — az a zürzavar, amit a jó tanácsadókra nem hallgató, féktelen szellemeknek köszönünk... Kívánnék neked jobb szellemet, ha annyira nem volnál megelégedve magaddal...“

A két nagy férfi, a keresztény nyugat e hatalmas szellemi vezérei, nem férnek meg egymás mellett. Luther meg akarja változtatni Európa lelki ábrázatját. A hitet teszi az új világ alapkövévé, a cselekedetek helyébe. Nem a pénz, „mely a perselyekben peng“, hanem a hit, amely sziklákat mozgat és megújulást teremt. A szerzetesi élet helyébe nyílt cselekedetet kíván a piacereken és a templomokban. A régi oltárok már be vannak szennyezve. Új ígét s új cselekedetet vár a nép. Luther ezt ígérte és ezt adta. Erasmus új oszlopokat állít a gondolkozni és hinni akaró Európa ingadozó épülete mellé. Luthernek útjában állott alapvető és tudományos munkáival, de Luther, mint a hajdan foglyul ejtett Sámson, megrázta a régi szerkezetet, nem törődve azzal, hogy magát is talán eltemetik a romok.

Erasmus állandó idegölő munkájával a kortársak bámulatát újra meg újra kivívta. Ferdinánd király tanácsosa így jellemzi hatását: „Sem gondolkodni, sem enni, sem inni, aludni nem tudtunk a nélkül, hogy őt ne lássuk, ne halljuk“. ⁴ Tehát a XVI. évszázad első fele e két nagy elme játéklabdája. Az ébredező nagy közönség mindig újabbat várt tőlük, s a föllépő reformátorok és ellenreformátorok e két név köré csoportosultak.

Nem áll érdekünkben, hogy Erasmus mellett, sem az, hogy Luther ellen foglaljunk állást. Sem Érasmust, sem Luthert nem szabad elítélni egy-egy jól, vagy balul sikerült alkalmi eredmény alapján. Az a szélvihar, amely akár keletről, akár északról indulva, rombolva rohan végig emberi és természeti alkotások felett, csak figyelmeztetés a gondosabb elővigyázatra. A bölcs ember tudja, hogy az áramok hullámverései egy örök törvény alkalmi megnyilvánulásai. Az Erasmus által fölvert, lelki erejében gyökeredző hullámok folytonosak voltak azután is. A két reformátor nem azonosult. A tudós Erasmus a betű, az írás erejével akart új világot teremteni; Luther a szó és az evangélium varázslatát várta. Innen a messzi távolba visszatekintve — habár más téren — a két nagy magyart, Széchenyit és Kossuthot, látjuk egymással szemben... Kinek is nyujtsuk a babért? Zweig nem bocsátja meg Erasmusnak, hogy nem csatlakozott Lutherhez, s ezért Erasmus gyávasággal vádolja, holott ez bölcsesség volt részéről: a gyenge és betegeskedő Erasmus a reformot már megvalósította, mert a tudás vágyát felébresztette Európában s az írás hatalmával végig-

⁴ Nisard-tanulm. 610 l.

szárguldott a pápától kezdve a császárokon, a zárdák ajtait feltárta, az ó- és új-világ minden gondolkozóját sorompóba állította maga mellett. Erasmus alapvető nagy munkája nélkül Luther félsikert sem tudott volna elérni. A felkelő nap először eloszlatja a ködöt és a párázatot, s csak azután süt teljes fényvel és tápláló hősséggel. A vissza és előre tekintő Erasmust két hatalmas munkája alapján lehet és kell elbírálni, ha látni akarjuk milyen eszközökkel indította meg a XVI. évszázad reformációját. Egyik munkája már a címével meglep: *Stultitiae laus*, alcíme szerint declamáció. Magyarul: a bolondság (balgaság) dicsérete (hangos hirdetése).⁵

A bolondság (más szóval butaság, balgaság, stultitia) dicsérete Erasmusnak egyik legszellemesebb munkája. 1509-ben, tehát írói pályája elején írta. Ami gúny elfér egy 16. r. alakú 84 lapos írásban, azt mind összehordta a „Morus Tamásához“ intézett előszavában. Olaszországból Angliába menő útján közös tanulmányaikról szól, s vígan játszik barátja More nevével, akit latinosan Morusnak nevez, s ezt fölhasználva Morias Egkomion nevet ad könyvének (a bolondság dicsérete). Tetszett Erasmusnak, hogy ilyen előkelő származású angolt (sz. 1480) nevezhet barátjának, aki Anglia történelmében nagy szerepet tölt be. Elmélkednek ketten a kortársakról és megnyugtatta, hogy ez a nemzedék sem nem tudatlan, sem nem járatlan és a tréfában gyönyörködni szeret. Szellemeskedését a könyv bevezetéséből vett pár mondat megvilágítja: Ut enim nihil nugacius, quam seria nugatorie tractare, ita nihil festivius, quam ita tractare nugae, ut nihil minus, quam nugatus fuisse videris. De me quidem aliorum erit iudicium. Tametsi, nisi plane fallit. Filantia Stultitiam laudavimus sed non omnino stulte.⁶

Ez a könnyed játsziság jellemzi Erasmust, az író. Valószínűleg ez tetszett az akkori olvasóknak és ő bőven pazarolta rengeteg tudását. Ennek az írói eljárásnak a háttérében volt egyéb is. Csak így tudta elkerülni a nyílt támadást, az egyházi könyvcenzúrát, s ugyanakkor mégis meg tudta leckéztetni azt az erkölcstelen, feslett életet, amely szüntelenül bántotta. Része volt ebben a hangulatban annak a keserves tapasztalatnak is, melyet szerzetes gyámjaitól szenvedett. De része volt benne a Rómában látott és tapasztalt feslettségnek is. Erasmus életének minden fordulója újabb és újabb okot adott lelkében a kellemes és kellemetlen benyomások egymást felváltó és gyakran

⁵ Az 1774. évi kiadó további magyarázattal is kiegészíti: quae ob sermonis elegantiam argumenti amoenitatem et exemplarium inopiam, rursus in lucem publicam prodire voluit aequae ac debuit. Norimbergae, 1774. (Könyvészeti szempontból nem felesleges megemlíteni, hogy ebben a nürnbergi kiadásban egybe van foglalva: *Colloquia familiaria, cum notis, perpetuis. Petri Rabi, Vita Eresmi Erasmo Autore* (4. l.). *Familiaria Colloquia* (1–834.) *Conflictus Thaliae et Barbariei* (835–870. Index 23. l.). *Morias Enkomion* (1–88 l.).

⁶ *Nugae*: bolond beszéd, *nugalitas*: bohócság, *nuga*: bohóságot, eredetiséget üző. *Stultitia*: oktalanság, bolondság, együgyűség, görögül *Filasztia*: bolondság dicsérete.

egymást keresztező hatásoknak. Hadakozik az ismert és képzelt ellenség ellen, de alaptermészetéből kiindulva, ő is, mint minden élcelő, védi is önmagát, nehogy sértőnek vegyék azok, akiket illet.⁷ Dicséri önmagát, akinek más dicsérője nem jelentkezik. Elrejtőzik a Stultitia név mögé, hogy onnan biztonsággal szórhassa ostorozó sziporkáit minden ellen. Talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy Erasmus ebben a kis műben azt a szerepet viszi, amelyet az udvari bolondok töltenek be a shakespearai drámákban. Így végigostorozhatja mindazt, amit reformálni akar, mert Stultitia, a nagy purgator, nem tud hallgatni, sem szemet hunyni, ha a szónokok dicsekszenek, ha a hazafiak hangoskodnak. A Stultitia veleszületett az emberrel, férfiak és nők egyaránt részesei, sőt nélküle nincsen barátság, nincs jókedv, nem tartós a házasság, sem a társaság. Tőle származik a háború, nélküle nem áll fenn a köztársaság, nincs tudomány, nincs bölcsesség. Írók, költők, jogászok, teológusok, szerzetesbarátok, fejedelmek, pápák, kardinálisok, püspökök mind bolondok, tehát javításra szorulnak. „Ha mégis mindezzel nem volnátok megelekedve, — szól a záró sorokban, — legyen a kedvetek szerint: éljetez vígan, egyetek, igyatok ti, a Bolondság leghíresebb papjai!“ Ez azt teszi, hogy nem remél sikert, nem hisz a javulásban, nem bízik a krisztusi élet megjelenésében.

Ezek után már tisztán áll előttünk, hogy Erasmus bölcsen nevezte könyvét *declamaciónak*. Túlkialt mindenben és mindenkin, hogy „akinek füle van a hallásra, hallja“, mint Jézus mondta, midőn a magvetőről szóló példabeszéddel tanított (Mt. I. 39). Erasmus elhintette lelkének minden gondolatát, amit a mult tapasztalataiból magával hozott. A módszer szokatlan és mai szemmel nézve fárasztó. Akkor új volt s jól fogott, mert a tudományra, a megújulásra vágyók szívesen fogadtak mindent. S tekintve, hogy e kis könyvet nemcsak az író korában adták ki⁸ többször, hanem azután is, mutatja, hogy az olvasóközönség szerette és gyönyörködött benne.

Hasonló sikere volt a *Colloquia* c. művének is. Ez voltaképen a *Laus Stultitiae* újra feleresztése, de most már párbeszéd alakjában. Minden rendű és rangú közönségen végigvezet, gúnyol és leckéztet mindenkít. Szemléltetésül bemutatunk pár részt ebből a sokkal terjedelmesebb (I—834—80) könyvből. Cím: Kegyes társalgás Erasmus és Gáspár között. Erasmus: Honnan jössz? — Ahol jó holmi kapható? Gáspár: Okos beszéd. E.: Talán a játékteremből? G.: Nem éppen. E.: A korcsmából? G.: Onnan sem. E.: Minthogy nem tudom kitalálni, mondd meg te! G.: A szent szűz házából. E.: Mi dolgoz van ott? G.: Többeket üdvözöltem. E.: Kiket? G.: Krisztust és néhány szentet. E.: Hiszen te vallásosabb vagy, mint korodból következne. G.: Sőt melyik korhoz nem illik a vallás? E.: Ha vallásos óhajtanék lenni, felönteném a csuhát. G.: Én is azt tenném, ha a csuha annyi kegyességet

⁷ Ita praeteres stylum temporavimus, ut cordatus lector facile sit intelleturus, nos voluptatem magis, quam morsum quaesisse.

⁸ Buckhardt: *Renaissance műveltség*, 234 sk. l.

kölesönözne, amennyi meleget tart. E.: Azt mondják, hogy az angyali gyermekeket is ördöggé változtatja, ha együtt laknak. G.: Ez a mondas véleményem szerint a Sátántól származik. Én alig hiszem, hogy az öreg ember igazán kegyes tudna lenni, ha csak nem kezdette meg zsenge korában. Azért csak az mondatik boldognak, aki gyermek. E.: Hát mi a vallás? G.: *Istennek igaz tisztelete és az ő parancsainak megtartása.* E.: Melyek azok? G.: Sok van, de hogy röviden összefoglaljam, négyet emelek ki. E.: Hadd halljam! G.: Először is Isten iránt helyesen és kegyesen érezzünk, s őt ne csak tiszteljük, mint urunkat, hanem szeressük is szívünkéből, mint legjótékonyabb Atyánkat. Másodsor: ártatlanságunkat a legnagyobb gonddal óvjuk és meg ne rontsuk. Harmadsor: amennyire csak lehet, jót cselekedjünk. Negyedszer: legyünk hosszú tűrők. Ez azt jelenti, hogy a bennünk lappangó rosszszat, ha legyőzni nem tudnók, mérsékeljük, bosszuállók ne legyünk, rosszszat rosszszal ne viszonzozzuk. E.: Te valóban kegyes vagy. De jót állsz-e azokért, amiket mondasz?

Ilyen hangnemben folytatódik ez a párbeszéd és megvilágítja a vallás más kérdéseit s különösen Jézus szerepét. Így a továbbiakban ilyen tárgyak kerülnek sorra: a vadászat, a tisztelet formái, a világi társasélet, vallásos társasélet, udvarlók és leányok, inquisitió, a hit, a vallás vándorlása stb. stb. Ez utóbbiban lefesti azoknak az esztelenségét, akik a vallásosság leple alatt vándorolnak és el akarják hitetni, hogy kegyesek, s a mellett támadják az egyházi tékozlófiukat és képmutatókat, akiknek kegyét keresik, de a néptömeget kigúnyolják. Ezekből a beszélgetésekből — írja az 1774. évi kiadó — meglátja az olvasó az akkori vallásosságnak és szenteskedésnek való képét, a kegyeskedők csordáját, amint félrefacsart orral szemlélik a mindennapi furcsaságokat és gúnyolják rejtett nevek alatt a papi és világi szereplő személyeket. Írása annyira burkolt, hogy kénytelen magyarázó és felvilágosító jegyzetekkel túlhalmozni könyvét.

Nincs igazuk azoknak, akik Erasmust a mult idők sötét homályával végleg eltemetettnek tekintik. *Újtestamentuma* mindig új fényvel és a dicsőség arany sugarával fogja díszíteni homlokát. Reformjának biztosítékát a Szentírásnak Krisztust hirdető részében ismerte fel. Jézus Krisztusnak megjelenése, csodálatosan isteni munkája és martir bizonyágtétele Erasmus nagy lelkét állandóan fogva tartotta. Minden munkája közben arra gondolt, hogy a megígért mennyországnak megvalósulása lehetséges s neki abban munkásnak kell lennie. Sem régi, sem újkori exegeta nem fordított több és nagyobb gondot a szentírásnak megvilágosítására és érthetővé tételére, mint ő. Erasmus a régi egyházi írók műveit jobban ismerte, mint bárki, hiszen kiadójuk és magyarázójuk volt. Tudta, hogy a bibliai iratok magyarázása és alkalmazása igen nagy tért enged az egyéni véleményeknek. Azt is látta, hogy először a zsidó, azután a keresztény egyházi, a zsidó meg görög iskolák hatása kiterjed az Újtestamentumi írásokra, s ha Pál levelei eredetiek voltak is, az evangéliumok hol a zsidó, hol meg a pogány keresztények hitét és gondolkozását tükrözték vissza.

Tudományos felfogás alapján minden hittani tételnek megvolt az eredeti jelentősége. Azt kifejezni és igazolni a kiadó és a magyarázó kötelessége. Írói szabálynak mondotta: az író határozott gonddal kezelje tárgyát, tartsa sokáig kéznél és vizsgálja meg, mielőtt kibocsátaná. Ez lett volna a szabály, de szomorúan mondja: „Ezt a sors nekem sohasem engedte meg. Én írtam, írtam a nélkül, hogy megálltam volna. Kiadtam úgy, ahogy kaptam s így következett be, hogy a második kiadásra egészen újra kellett írnom.“ Ez nem egészen az ő hibája volt, hanem a nevére szomjas és éhes kiadóké és a közönségé, mely őt szüntelenül olvasni és hallani akarta. Kivétel volt ez alól az Újtestamentum szövege és magyarázata. Mintha tudta volna, hogy életének és munkásságának ez lesz állandó bizonyágtétele, rendkívül nagy gondot fordított rá. Hosszú bevezető tanulmánnyal kezdte. Mielőtt a szöveg egybeállításához fogott volna, jegyzeteket, magyarázó észrevételeket írt össze. *Annotationes* címen 1515-ben, tehát az Újtestamentum megjelenése előtt „először jegyzetecskéket írtunk, nem magyarázatokat (commentares), melyek a szöveg eredetiségének tisztázására tartoztak, nehogy valaki kész eledelnek tekintse azt, ami még bizonyítást vár. Ezt jelen munkában vállaljuk. Az Újtestamentumban nagy szorgalommal szem előtt tartottuk elsősorban a görög szöveget, mint forrást, tehát nem nyugodtunk meg a teológusok, mint Hieronimus, Augustinus, sőt a római pápák útmutatásában és határozataiban sem. Ezekén kívül figyelemmel voltunk Origenes, Chrisostomus, Hieronimus, Ambrosius, Hilarius, Augustinus, Theophilactus, Basylius és Beda jegyzeteire is, amelyeket az olvasó szem előtt tarthat és ellenőrizhet. Gondunk volt az ótestamentumi szövegre is, amit több helyen látni lehet.“ Hasonló módon folytatja tovább eljárása igazolását, s ezt megerősíti azzal, hogy a görög szöveggel szembeállítva a latint, párhuzamosan adta ki Újtestamentumát.

Meg kell említenünk, hogy az Annotatiokat külön könyvben éveken át folytatta, de csak halála után 1540-ben nyomatták ki. A Froben-nyomda még 1540-ben is üzleti haszonnal járónak tartotta Erasmus jegyzeteinek összefoglaló kiadását, ami kétségtelenül bizonyítja, hogy a tudós és tudni akaró közönség még mindig igen élénken foglalkozott a biblia nagy kérdéseivel. Luther német fordításai mellett szükség volt a kommentárookra.

Az újtestamentumnak az említett eljárással összeszerkesztett teljes szövegét is szintén Annotatiokkal látta el és együtt adta ki. A Novum Testamentum első kiadása 1516-ban, tehát Luther fellépése előtt jelent meg.⁹ Ajánlólevelében írja: „A legigénytelenebb (infamus) teológus ahhoz fordul, X. Leó pápához, akihez hasonló az emberek között nem található sem erkölcsben, sem szelidségben, akinek hírnevét semmi alattomos hírlelés el nem homályosította. Az ilyesmi mindenütt igen nagy akadály, különösen Rómában, hol oly nagy a szabadság, hogy ne

⁹ Az első kiadás egy példányát az unitárius egyház kollégiumi könyvtára, mint nagy ritkaságot, hűséges gondnal őrzi.

mondjam, a dévajtság (petulancia), hogy a szüntelen veszekedés miatt az ember épsége nem biztos, s ami fő, az ártatlanok alig tudnak menekülni a bűnösség vádjától. Amit azonban Te leggondosabb megfontolás után és bölcsen a gyarlóknak ajánlsz, az hatékony lesz, úgy hogy idővel megjő a keresztény kegyesség, amit eddig az idő és a bűnös háboruskodás megakadályozott.“

Erasmus nemcsak megelőzte a reformációt, hanem annak új irányt és ellenállhatatlan lendületet adott 1516-ban az Újtestamentum kibocsátásával. Ebből a könyvből az egész keresztény világ arca megvilágosodott. A *Vulgatának* nevezett és törvényesített latin biblia uralmát egy csapásra megtörte a *Novum Testamentum* új latin szövege, melyet támogatott és igazolt a görög szöveg. Aki a szembeállított két szöveget olvasta, csakhamar belátta, hogy jónál-jobb, eredetinel eredetibb is létezik. A kereszténység renaissancea erős és legyőzhetetlen szövetségest ismert föl Érasmus bibliájában. Nemcsak azzal hatott, hogy a latint az eredeti göröggel igazolja, hanem a tudományra szomjazót ellátja bőséges magyarázatokkal. Semmi kétség, hogy Erasmus az eddig ismert s egyedül igaznak tartott hitet és a hit forrását, a Szentírást, a nyilvánosság ítélőszéke előtt egészen új megvilágításban mutatta be.

Az új életet kezdő keresztény embereket meglepte, de egyben megnyugtatóra is szolgált, hogy a hatalmas foliáns könyv X. Leó pápának van ajánlva, mert ő a keresztény kegyességet, most mikor a hadakozás csendje tart, jobban előmozdíthatja. Teszi ezt a nem kis munkát a szerző annál örömelebb, mert sikerült több görög forrást felfedeznie és az eredetivel hűségesen összehasonlítani. Nem kis munkával tisztázta mind a latin, mind a görög szöveget. A görög volt az eredeti, a latin a fordítás. Óhajtaná meggyőzni olvasóit, teljes eloquentiával, ha ez neki megadatott volna, de hiszi, hogy az ékesszólásnál hatékonyabb lesz az igazság. Krisztus filozófiája megérdemli, hogy a keresztények tisztán lássák, ne hanvagolják el, s az a kevés, aki foglalkozik vele, komolyan (frigide) tegye. „Azt óhajtom, — mondja a bevezetésben, — hogy még a közönséges asszonyok is olvassák az evangéliumokat, a páli-leveleket. Azt is óhajtom, hogy minden nyelvre lefordítsák, nemcsak a skótok vagy irek, hanem a törökök és szaracének számára is. Nem bánom, ha ezen sokan nevetnek, ha néhányan kezükbe veszik. Báresak eljutna a szántóvető kezéhez is, ki a maga ízléséhez alkalmazná, és az utas is hasonlóan eselekedne. A mi erőnk és hatásunk attól függ, hogy milyen sokan hallgatják a mi mindennapi magyarázásunkat. Előtem az a jó teológus, aki nem syllogizmusokkal, mesterséges forgatásokkal dolgozik, hanem aki beleviszi lelkét, sőt saját életével is igazolja a nem kellemes feladatokat, mintha minden az égiektől függne. Ha valaki ezekben erkölcsileg elől jár, az végül is nagy tudós lesz. Valamit Krisztus tanított és előnkbe tárt, azt meg kell tartani és ki kell tártani.“ Szerinte Krisztus filozófiája — Erasmusnak sajátos kifejezése — inkább élet, mint elmélet, mely a cselekedetekben nyilvánul meg és a szeretetben. „Keresztény, aki tiszta,

egyszerű, türelmes, jótékony. Aki ezekben van, Krisztusban van. Aki ezeket megnyeri, visszatér az ember igazi természetéhez.¹⁰

A mai ember nem tudja elképzelni, hogy milyen óriási hatása volt ennek a csodaszerű, rendkívüli műnek. Új nap a kereszténység egén. Oecolampadius, aki e mű kiadásában közreműködött, az olvasóhoz intézett befejező soraiban áradozva írja: „A mi Erasmusunk, aki irodalmunk díszje és gyönyörűsége, az ő feltűnő szerénységével ebben a műben, aprólékos és részletező munkája mellett, nem önmagát állítja előtérbe, hanem a tárgyat bőségesen megvilágítja. Nem lehet, hogy én, Oecolampadius, ne tegyek bizonyosságot e férfiú törhetetlen kitartásáról. Lehetetlen megvonni tőle a pálmát.“ Dicséri a régi és új források felhasználásáért. Dicsérni lehet azért a nagy gondért és pontosságért s azokért a díszekért is, amelyek a címlapot s a kisebb-nagyobb fejezetek kezdőbetűit ékesítik. Ez a dicséret már Frobent, a nyomdászt illeti.

Végéremehetetlen az Erasmus latin, illetőleg görög szövege és a latin Vulgata közötti különbség. Egy nagyon vitatott mondatban követett eljárása érdekelní fogja még a biblia kritikájával nem foglalkozó olvasót is. Erasmus, János első levele 5. rész, 7. versét, görögül s megfelelően latinul is úgy adta ki 1516. évi Újtestamentumában, ahogy az ősi szövegekben találta. Mert hárman vannak, akik bizonyosságot tesznek: a lélek, a víz és a vér — s ez a három egy. Ellenben a latin, tehát az egyházhatóságilag elismert szövegben, a mondat két része közé bevétetett egy új tétel s lett a hetedik versből: Mert hárman vannak, akik bizonyosságot tesznek a mennyben az Atya, az Ige és a Szentlélek — s ez a három egy.

A papság Erasmust kíméletlenül, oly erősen támadta, hogy végül kijelentette, ha mutatnak olyan eredeti görög bibliát, amelyben ez benne van, ő hajlandó a következő kiadásba felvenni. A papság megnyerte a csatát, mert Dublinban olyan görög bibliát állítottak elő, amely tartalmazta azt a betoldást. Erasmus szavának állott és a következő harmadik kiadásba belevette. Az akkori és későbbi kritikusok is *pia fraudis*nek minősítették a dublini kódex előállítását.

Az ortodox tábor győzelme nem akasztotta meg azt a forradalmat, amelyet Erasmus bibliája megindított. Ellenkezőleg, minden országban megindult a biblia új tanulmányozása. Minden nemzet gondoskodott magáról, mégpedig most már saját nemzeti nyelvén. Erasmus Újtestamentumát tartja szem előtt Luther 1522-ben s János levele kritikusk helyét kihagyja a szövegből. Nálunk Erdősi Sylveszter János Erasmus nyomdokán halad. Heltai Gáspár újtestamentuma a Mózes öt könyve (1551) után jelent meg 1562-ben. Enyedi György 1580-ban Dávid Ferencet követve, terjedelmes kritikái művében így ír: „Mélán számlálják ezt a mondatot a kétséges írások közébe, senki nem tagadhatja, hanem csak aki igen szemtelen (nem lát tisztán) és tudatlan, holott sok görög s deák bibliában nincsen, sem a syriai nyelven, sem

¹⁰ Evangelica doctrina renovat, ac perfecit naturae sinceritatem.

a német bibliában. Semmi ereje és haszna nincsen hát, vagy a bizonyításra, vagy a megfelelésre.“

A mai keresztény kritika már túl van azon, hogy a kódexeket — és a most ismert 1500-nál több régi szöveget látva — fennakadjon, bármennyire eltérnek is a megszokottól. A mai bibliamagyarázat már betekintést enged a szentírások lelkébe és szellemébe. Ma már tudva van a bibliai könyvek keletkezése és ismeretes a szerkesztés módja is. Megvan a helye minden mondatnak, sőt minden szónak is. Ismeretes az író gondolkodásának és írásának forrása. Látjuk, hogy melyik írás milyen iskola gondolkozását tükrözi vissza. S mégis, bármennyire haladt a XIX. és a XX. évszázad bibliamagyarázója, mindenik hálát érez az alapvető munkás, Erasmus, iránt. Dicséretére és dicsőségére szolgál Erasmusnak, hogy Újtestamentumát az újabbkori szakférfiak gondos figyelemmel kísérték és több újítását igazolták.

A XIX. évszázadnak köszönhetünk legtöbbit a bibliaszöveg kritikai megállapításáért. Angliában több évi tudományos tanulmányozás alapján az ország összes szaktudósai, felekezeti különbség nélkül, részt vettek az Újtestamentum hiteles szövegének megállapításában. 1881-ben jelent meg a görög szöveg a legjobb kiadások alapján. Ez a híressé vált görög szöveg, valamint az amerikai kiadás is, határozottan igazolja Erasmus művét számos nagy, kényes kérdésben, így a fent ismertett helyek kiadásában is. El kell ismerni, — írja Paterson, — hogy az exegetica tudomány kezdeményezésének dicsősége az Erasmusé.¹¹

Rotterdam nagy szülöttje, Közép-Európa csodálatosan érdekes, szünet nélkül mozgó, mindig dolgozó alakja, Erasmus, 400 éves emléke előtt, itt a távol keleten meghajtottuk tiszteletünk zászlóját. Tettük önként a tudásért, a hatalmas eredményekért kijáró hódolattal, mert látjuk, hogy keresztény közművelődésünknek oly nagy lendületet adott, amilyent csak a kiválasztottaktól szokott kapni, olykor-olykor, a haladni akaró emberiség. Sok hiánya van ennek a rövid tanulmánynak, de talán a legnagyobb, hogy levelezését még nem is érintettük, holott Erasmusnak egyik sajátos tulajdonsága volt a levélírás. A pápától kezdve, Lutheren és a tudós világon végig, még Servétet sem véve ki, minden európai tényezővel találkozott leveleiben, amelyek hatalmas kötetet tesznek ki az ő önkényes latinságával írva.¹² Nem csoda, hogy egyik újkori kritikusa megvetéssel fordul el tőle, mert csak nem törheti magát ezer esztendő latin szótár forgatásával. A folyó évben két tudós nő azzal tisztelte meg emlékét, hogy leveleit lefordítva, angolul kiadta. Az angol irodalom nagy elismeréssel és hálával szól a nehéz vállalat sikeréről.

Számtalan életrajzírói közül többen hibáztatták, hogy ő mint racionálista, mint haladó, mint reformátor, a katolikus egyház kötelékében maradt. Némelyeknek ismét az tűnt fel, hogy a pápától, a feje-

¹¹ Encyclopaedia Britannica, VIII. 577.

¹² Magyarul megjelent: *A balgaság dicsérete* (Modern könyvtár); *A gyermek nevelése* (Pedagógiai könyvtár.).

delmektől elfogadta az aranyakat, ellenben nem fogadta el a felajánlott kardinális kalapot. Vannak, akik ingadozásait állandó betegeskedéseivel magyarázták. Egy bizonyos, hogy minden irányban independens maradt s ezt megőrizte az egyházban is.

Nem fér kétség ahhoz, hogy Jézus Krisztusnak hűséges követője volt, s ezt az egyház egységének védelmével kívánta igazolni: non est ecclesia Christi, ubi non est unanimitas, fraterna Charitas.

Nagy férfi volt. Sokat, nagyon sokat dolgozott az emberiségért. Bár élvezte a nagy dicsőség örömeit, mégsem volt boldog, mert sohasem élvezte, amit egyik elődje így fejezett ki: beatus ille, qui procul negotiis!...

Dr. Boros György.